

ДВОМОВНІСТЬ У ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ: ЛОГОПЕДИЧНИЙ АСПЕКТ

Бабич Н. М., Тичина К. О., Тищенко Л. А.

ВСТУП

Двомовність серед українських родин є результатом історичного минулого України, а в умовах воєнного часу це питання набуває особливої актуальності, оскільки мова є важливим елементом національної ідентичності та соціальної згуртованості. Війна стимулювала багато українців переходити на українську мову, однак, російська все ще використовується частиною населення.

Крім того постає ще одна проблема – це міграція. Так з початку повномасштабного вторгнення майже 6 мільйонів громадян України виїхали до інших країн ЄС¹. Ці дані свідчать про те, що збільшилася кількість дітей, які з раннього віку почали жити та вчитися у двомовному середовищі, де вдома вони розмовляють рідною мовою, а за його межами засвоюють іншу. Таке явище називають білінгвізмом.

Будь яка двомовність чи білінгвізм може мати різний вплив на дітей як з нормотиповим розвитком, так і на дітей із порушеннями мовлення. Навчання для таких дітей стає психолінгвістично та психофізіологічно некомфортним, адже це потребує створення нових нейронних мереж, багаторівневої організації та сенсорної корекції рухових процесів. Тому важливим є формування нової філософії серед освітян щодо супроводу таких родин, зокрема, позитивного ставлення до вибору мов сім'ями дітей із порушеннями мовлення, розвиток мовних, мовленнєвих і комунікативних здібностей².

Важливо розрізняти поняття двомовності та білінгвізму. Відомий італійський психолінгвіст Р. Тітоне розуміє білінгвізм як здатність індивідуума виражати себе другою мовою за допомогою притаманних саме цій мові понять і структур, а двомовним називає того, хто

¹ Operational data portal, 2024. Total Refugee influx from Ukraine in neighboring countries. Geneva : UNHCR. <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 15.06.2024).

² Лопатинська Н.А., Івченко К. *Специфіка логопедичної роботи з дітьми-білінгвами з особливими освітніми потребами: матеріали VIII International Scientific and Practical Conference «Integration of scientific and modern ideas into practice»* (November 15-18, 2022, Stockholm, Sweden). International Science Group, 2022. С. 541–544. DOI: 10.46299/ISG.2022.2.8

при переході з одного мовного коду на інший не застосовує переклад або перефразування структур своєї рідної мови й мислення³. У дошкільному й молодшому шкільному віці йдеться не про якість володіння мовами, а про процес розвитку мовлення в цілому, мовних здібностей дитини, впливу різних зразків мовлення оточуючих на мовлення самої дитини.

У межах окресленого дослідження розглянуто саме двомовність, що є актуальним як для фахівців, так і для батьків, котрі спілкуються двома різними мовами. Важливо зрозуміти, як впливає двомовність на розвиток мовлення дітей і як правильно спілкуватися з дитиною в умовах двомовного середовища.

У сучасній логопедії займаються вивченням закономірностей розвитку мовлення дітей, що виховуються в двомовних родинах, а також звертають увагу на надання допомоги таким сім'ям для повноцінного розвитку дитини з порушеннями мовлення. Наявність двох активних мов у родині може по-різному впливати на формування мовлення в дитини або у випадку наявності порушень мовлення посилювати окреслену проблему. Наприклад, несформованість фонетичної складової мовлення може призвести до неповноцінного сприймання звуків як рідної, так і другої мови, що зі свого боку спричинить низку відхилень у мовленнєвому розвитку: недорозвиток фонематичного слуху, затримка у формуванні навичок звукового аналізу й синтезу, порушення формування словникового запасу, наявність аграматизмів, а в подальшому – труднощі під час опанування писемного мовлення тощо.

Отже, актуальним є питання впливу двомовності на мовленнєвий розвиток дитини, зокрема дитини з порушеннями мовлення. Проблемою двомовності цікавляться фахівці різних профілів: лінгвісти, соціологи, політологи, психологи, педагоги, логопеди. Двомовність є неоднозначним явищем і потребує дослідження багатьох галузей науки.

1. Наукові розвідки вивчення питання двомовності у дітей із різним дизонтогенезом

Двомовність вивчається науками, що визначають різні напрями висвітлення окресленого питання. Лінгвістика вивчає особливості використання граматичної складової мовлення, граматичні обмеження на змішування мов; психолінгвістика висвітлює ментальні репрезентації при двомовності; нейролінгвістика окреслює питання механізмів і структури обробки двох чи більше мов у мозку людини; психологія вивчає вплив двомовності на психічні процеси; соціологія

³ Titone R. Psycholinguistic Variables of Child Bilingualism – Cognition and Personality-development. *Canadian Modern Language Review-Revue Canadienne Des Langues Vivantes*. 1983. № 39(2). P. 171–181.

описує вплив соціального контексту на вибір мови, переключення мовних кодів, змішування мов, мовні контакти, ставлення до різних мов й осіб, що ними спілкуються; педагогіка досліджує розвиток мовлення дітей, які виховуються у двомовному середовищі. У межах сучасних поглядів у логопедії актуальним є вивчення окресленого питання в ракурсі навчання дитини з порушеннями мовлення, що виховується родиною, яка послуговується двома мовами одночасно.

Важливо визначити, як саме можуть використовуватися мови. Вживання мов може бути:

- *неформальним* (спілкування в родині, з друзями і знайомими);
- *формальним* (навчання, робота).

Існує також *унормоване* та *неунормоване* використання кількох мов. Це важливо розуміти логопеду, який працюватиме з родиною, яка виховує дитину з порушеннями мовлення. Результатом об'єднання елементів неунормованих мов (української і російської) стає суржик, якому присвячено багато лінгвістичних розвідок⁴. Суржик є результатом того, що його носії, залишаючись недостатньо освіченими, не володіють ані унормованою українською, ані унормованою російською, що й передається дітям, зануреним у «суржиковане» мовне середовище. Єдиним засобом боротьби із суржигом є вивчення унормованої (літературної) української мови. Мовне середовище, у якому дитина засвоює мову, має бути представлене унормованою мовою або мовами⁵.

Зазвичай в умовах двомовності типовим є вживання російської неформальних та української у формальних контекстах. Чим більшим і різноманітнішим є число контекстів вживання тієї чи іншої мови (у її сприйманні на слух і в говорінні), тим більшого ступеня нейрокогнітивного укорінення вона набуває, що створює передумови для її поширення на нові сфери застосування. Частота й тривалість застосування мов, тобто інтенсивність їхнього вживання, впливають на укорінення та алгоритмізацію патернів мозкової активності.

Науковий аналіз україно-російської двомовності як явища має різне підґрунтя: політичне, соціальне, психологічне та нейрокогнітивне. На думку С. Жаботинської, нейрокогнітивні чинники, пов'язані зі способом існування мов у мозку, є основоположними: «Програма мозку, відповідальна за мову, досліджується когнітивною наукою, яка вивчає мозок як біологічний субстрат когніції – ментальних дій і процесів, пов'язаних з отриманням, опрацюванням, зберіганням та

⁴ Крутії К. Л. Суржик як специфічний феномен в мовленнєвому розвитку дошкільника-білінгва. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2014. № 10. С. 106–111.

⁵ Тараненко О.О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози. *Мовознавство*. 2008. № 1. С. 14–30.

застосуванням усвідомлюваної та неусвідомлюваної інформації, зокрема інформації про мову як вживану людиною знакову систему»⁶.

В українській царині представлені дослідження двомовності вивчаються переважно з педагогічної точки зору, натомість цікавими є дослідження нейролінгвістів зарубіжних шкіл, обізнаних зі студіюванням мозкового субстрату мови й мовлення за допомогою комп'ютерної томографії, магнітно-резонансної томографії, функціональної магнітно-резонансної томографії тощо, які досліджують поширене у світі явище двомовності.

Зокрема дослідження X. Guo, K. Dominick, A. Minai, H. Li, C. Erickson, L. Lu доводять, що вже на восьмому місяці вагітності плід реагує на інтонаційний ритм мови, якою спілкується мама⁷; на другий-третій день від народження дитина впізнає голос мами та може його відрізнити від чужого жіночого голосу⁸; на шостому-восьмому місяці формується маргінальна фонологічна система й чутливість до будь-яких звуків мовлення людини⁹.

Інша група вчених досліджувала розвиток фонетичних уявлень рідної мови у двомовних немовлят і порівнювала його з розвитком одномовних немовлят. Немовлят (віком 6–8, 10–12 та 14–20 місяців) з англо-французького чи лише англійського середовища перевіряли на здатність розрізнити французьку та англійську мови. Хоча 6–8-місячні діти реагували однаково незалежно від мовного середовища, до 10–12 місяців обидві групи немовлят виявляли специфічні мовленнєві здібності: одномовні демонстрували переналаштування на рідну англійську мову, тоді як двомовні почали розрізнявати обидві рідні мови^{10,11}.

⁶ Жаботинська С. А. Домінантність української мови в умовах білінгвізму: нейрокогнітивні чинники. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов.* 2018. № 87. С. 5–19. <https://doi.org/10.26565/2227-8877-2018-87-01>

⁷ Guo X.Y., Dominick K.C., Minai A.A., Li H.L., Erickson C.A., & Lu L.J. Diagnosing Autism Spectrum Disorder from Brain Resting-State Functional Connectivity Patterns Using a Deep Neural Network with a Novel Feature Selection Method. *Frontiers in Neuroscience.* 2017. № 11. Article 460. <https://doi.org/10.3389/fnins.2017.00460>

⁸ Park H.R., Lee J.M., Moon H.E., Lee D.S., Kim B.N., Kim J., Paek S.H. A Short Review on the Current Understanding of Autism Spectrum Disorders. *Experimental Neurobiology.* 2016. № 25(1). P. 1–13. <https://doi.org/10.5607/en.2016.25.1.1>

⁹ Kuhl P. K. Early language acquisition: Cracking the speech code. *Nature Reviews Neuroscience.* 2004. № 5(11). P. 831–843. <https://doi.org/10.1038/nrn1533>

¹⁰ Bosch L., Sebastian-Galles N. Evidence of Early Language Discrimination Abilities in Infants From Bilingual Environments. 2001. *Infancy.* 2001. № 2(1). P. 29–49. https://doi.org/10.1207/s15327078in0201_3

Новонароджені діти, що виховуються в одномовних родин, пристосовуються до звуків навколишньої мови протягом 1-го року життя^{12,13}, і засвоєні на ранньому етапі онтогенезу фонематичні категорії продовжують уточнюватися до підліткового віку¹⁴. Дослідження фонематичного розвитку немовлят, які виховуються у двомовних сім'ях, показали, що вони також здатні розрізняти звуки обох мов до 12 місяців. З одного боку, деякі дослідження показали, що одномовні діти здатні розрізняти звуки обох мов, які вивчаються протягом 1-го року життя¹⁵. Інші дослідження свідчать, що двомовні немовлята на ранніх етапах розвитку відрізняються від одномовних однолітків. Приміром, 6-9-місячні іспано-англійські діти не виявляли нейронної чутливості ні до іспанської, ні до англійської мов, але до 10–12 місяців вони могли розрізнити звуки обох мов^{16,17,18}.

¹¹ Paradis J. Response to Commentaries on the interface between bilingual development and specific language impairment. *Applied Psycholinguistics*. 2010a. № 31(2). P. 345–362. <https://doi.org/10.1017/s0142716409990531>

Paradis J. The interface between bilingual development and specific language impairment. *Applied Psycholinguistics*. 2010b. № 31(2). P. 227–252. <https://doi.org/10.1017/s0142716409990373>

¹² McCarthy K.M., Mahon M., Rosen S., Evans B.G. Speech Perception and Production by Sequential Bilingual Children: A Longitudinal Study of Voice Onset Time Acquisition. *Child Development*. 2014. № 85(5). P. 1965–1980. <https://doi.org/10.1111/cdev.12275>

¹³ Werker J.F., Tees R.C. Cross-language speech perception: Evidence for perceptual reorganization during the first year of life. *Infant Behavior and Development*. 1984. № 7(1). P. 49–63. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0163-6383\(84\)80022-3](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0163-6383(84)80022-3)

¹⁴ Hazan V., Barrett S. The development of phonemic categorization in children aged 6–12. *Journal of Phonetics*. 2000. № 28(4). P. 377–396. <https://doi.org/10.1006/jpho.2000.0121>

¹⁵ Sundara M., Polka L., Molnar M. Development of coronal stop perception: Bilingual infants keep pace with their monolingual peers. *Cognition*. 2008. № 108(1). P. 232–242. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2007.12.013>

¹⁶ Bosch L., Sebastian-Galles N. Evidence of Early Language Discrimination Abilities in Infants From Bilingual Environments. *Infancy*. 2001. № 2(1). P. 29–49. https://doi.org/10.1207/s15327078in0201_3

¹⁷ Garcia-Sierra A., Rivera-Gaxiola M., Percaccio C.R., Conboy B.T., Romo H., Klarman L., Kuhl P.K. Bilingual language learning: An ERP study relating early brain responses to speech, language input, and later word production [Article]. *Journal of Phonetics*. 2011. № 39(4). P. 546–557. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2011.07.002>

¹⁸ Sebastian-Galles N., Bosch L. Developmental shift in the discrimination of vowel contrasts in bilingual infants: is the distributional account all there is to it? *Developmental Science*. 2009. № 12(6). P. 874–887. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2009.00829.x>

Зважаючи на вищезазначені дослідження, констатуємо, що важливим завданням для дітей раннього віку є осмислення мови, яку воничують. Кожна мова має унікальний набір зі своєю кількістю фонем, і діти раннього віку повинні навчитися розділяти різні мовні звуки на фонематичні категорії. Вони також вивчають фонологічні правила – специфічні для мови правила, що регулюють послідовності фонем, які можна використовувати для складання слів¹⁹.

Patricia K. Kuhl⁹ зазначає, що вже на 10–12 місяці від народження в дитини формується система звуків рідної мови, адже немовлята чутливі до тонких відмінностей між усіма фонетичними одиницями, тоді як старші діти втрачають чутливість до відмінностей, які не використовуються в їхній рідній мові. Згідно з однією з гіпотез автора такий мовний досвід створює нейронну прихильність до рідної мови, а це зі свого боку створює нейронні мережі, які кодують зразки рідної мови. Така особливість може пояснити закриття «сенситивного періоду» для вивчення мови: як тільки накопичується певний обсяг знань, нейронна прихильність перешкоджає вивченню нових мов, тому їх неможливо вивчити так легко.

Отже, нейролінгвістичні дослідження доводять, що закладена в нашу генетичну програму здатність опанувати мову – знакову систему, яка за рівнем складності набагато перевищує складність аналогічних систем комунікації у тварин – може бути активована лише до певного віку. Для першої мови це називають критичним періодом, тому що дитина, не занурена до цього віку в мовне середовище, не зможе опанувати мову повною мірою й стати повноцінною людиною (прикладом є діти-мауглі, виховані тваринами). Для другої мови, яка вивчається разом з першою, такий період має назву сенситивного. У цей час обидві мови засвоюються позасвідомо за участі процедурної пам'яті²⁰.

Важливо зазначити сенситивні періоди для розвитку складових мовлення. Для фонетики найбільш сприятливий вік до 5–7 років, коли вухо дитини розрізняє звуки будь-якої мови. Дитина з нормотиповим розвитком здатна вирізняти зі звукового потоку переважно звуки вже засвоєної мови (мов), а продукування мовлення є дзеркальним відображенням її сприймання²¹. Відомо, що на стадії гуління

¹⁹ Бабич Н.М., Машковська Т.В. Особливості сформованості нейролінгвістичного компонента двомовності у дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення. *Спеціальна і інклюзивна освіта: проблеми та перспективи*: матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 листопада 2022 року, м. Кам'янець-Подільський, Україна). С. 164–168.

²⁰ Birdsong D. Dominance and Age in Bilingualism. *Applied Linguistics*. 2014. № 35(4). P. 374–392. <https://doi.org/10.1093/applin/amu031>

²¹ Hernandez A.E., Li P. Age of acquisition: Its neural and computational mechanisms. *Psychological Bulletin*. 2007. № 133(4). P. 638–650. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.4.638>

(3–6 місяців) діти можуть продукувати звуки будь-якої мови; на стадії лепету (6–8 місяців) з'являються фонації, схожі на склади, але вони все ще не прив'язані до конкретної мови²². І вже в 14 місяців дитина може розмежовувати системи фонологічних засобів, зокрема коли двомовні діти починають чітко розрізняти дві мови. Якщо говорити про дітей, які виховуються в родинях, що послуговуються тільки однією мовою, вони здатні ідентифікувати фонетичні засоби рідної та іншої мови, проте розуміти тільки засоби рідної²³. На думку Т. Burns, К. Yoshida, К. Hill, J. Werker, фонологічні системи двомовних дітей формуються за таким самим графіком, як одномовні діти опановують фонологічну систему однієї мови. Цей дуже ранній досвід залишає вагомий слід у фонетичній пам'яті індивіда²⁴.

Що стосується граматичної складової мовлення, то сенситивним періодом для засвоєння морфолого-синтаксичних структур мови (принципів побудови словосполучень і речень) науковці на підставі численних експериментальних даних вважають період до 11–12 років. У цьому віці дитина позасвідомо ідентифікує структурні особливості різних мов, фіксує їх у тому мовному середовищі, у яке вона занурена.

Сенситивного періоду для засвоєння лексичної складової немає. У будь-якому віці слова вивчаються схожим чином, із залученням «свідомої» довільної пам'яті²⁵. У межах логопедичного аспекту важливо зазначити, що, на думку А. Hernandez, Р. Li, вивчені слова в ранньому віці активуються переважно аудіально – на слух, що свідчить про значущість сенсорної інформації, яка надається дітям раннього віку²⁶.

У сенситивний період відбувається латералізація мозку, спеціалізація функцій його півкуль, супроводжувана формуванням трильйонів синапсів (зв'язків між нервовими клітинами мозку). Дослідження G. Granena та M. Long нейровізуалізації (зображення

²² Burns T.C., Yoshida K.A., Hill K., Werker J.F. Bilingual and monolingual infant phonetic development. *Applied Psycholinguistics*. 2007. P. 455–474.

²³ Sebastian-Galles N., Bosch L. Developmental shift in the discrimination of vowel contrasts in bilingual infants: is the distributional account all there is to it? *Developmental Science*. 2009. № 12(6). P. 874–887. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2009.00829.x>

²⁴ Burns T.C., Yoshida K.A., Hill K., Werker J.F. (2007). The development of phonetic representation in bilingual and monolingual infants. *Applied Psycholinguistics*. 2007. № 28(3). P. 455–474. <https://doi.org/10.1017/s0142716407070257>

²⁵ Paradis J. The interface between bilingual development and specific language impairment. *Applied Psycholinguistics*. 2010. № 31(2). P. 227–252. <https://doi.org/10.1017/s0142716409990373>

²⁶ Hernandez A.E., Li P. Age of acquisition: Its neural and computational mechanisms. *Psychological Bulletin*. 2007. № 133(4). P. 638–650. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.4.638>

активацій мозку, отримані за допомогою спеціального обладнання) демонструють взаємоперетин електричних контурів, асоційованих із застосуванням двох засвоєних у цей період мов, тобто мови начебто «обробляються» однаковим природним чином. Під час латералізації мозку дитина може з легкістю опанувати другу мову як першу²⁷. Ця теза підтверджена дослідженнями Т. Burns, К. Yoshida, К. Hill, J. Werker, які довели, що фонетична й граматична проєкційні зони двох мов у мозку дітей раннього віку, що одночасно були в середовищі двомовності в сенситивний період, мають спільну локалізацію²⁸.

У постсенситивний період (11–12 років) механізми опанування мови є іншими. Вона засвоюється свідомо, із залученням довільної пам'яті. Результати досліджень S. Romaine²⁹ засвідчують, що нейровізуалізації мови, вивченої після 7–12 років, фіксують зміщення відповідних електричних контурів до правої півкулі, на відміну від сенситивного періоду, коли діти переробляють мовну інформацію переважно лівою частиною мозку.

А. Hernandez та Р. Li доводять: чим раніше дитина почала вивчати мову, тим більша ймовірність високого рівня граматичної компетентності, оскільки нейронні кореляції опрацювання синтаксису значною мірою залежать від віку засвоєння мови³⁰. Отже, можна дійти висновку, що сенсомоторика (зокрема артикуляція) пояснює, чому синтаксис, особливо морфосинтаксис, є більш сенситивним до віку засвоєння мови, ніж семантика – як у дітей, що виховуються в родинах, де спілкуються однією мовою, так і в сім'ях, де спілкування відбувається українською та російською мовами. Науковці зазначають, що для опрацювання синтаксису важливі фонологічні орієнтири. Натомість опрацювання семантичної інформації, представлені насамперед у лексиці, спирається на концептуальне (поняттєве) перехрещення мов, і тому воно є менш чутливим до вікового фактору. Отже, втрата пластичності мозку на пізніших вікових етапах,

²⁷ Haimov J. Sensitive Periods, Language Aptitude, and Ultimate L2 Attainment Editors: Gisela Granena and Mike Long, Publisher: John Benjamins, 2013, ISBN: 978-9027213129, Pages: 295. *Studies in Second Language Learning and Teaching*. № 4(3). P. 573–578. <https://doi.org/10.14746/ssllt.2014.4.3.10>

²⁸ Burns T.C., Yoshida K.A., Hill K., Werker J.F. The development of phonetic representation in bilingual and monolingual infants. *Applied Psycholinguistics*. 2007. № 28(3). P. 455–474. <https://doi.org/10.1017/s0142716407070257>

²⁹ Romaine S. *Bilingualism*. Basil Blackwell Ltd. 1989. 337 p.

³⁰ Hernandez A.E., Li P. Age of acquisition: Its neural and computational mechanisms. *Psychological Bulletin*. 2007. № 133(4). P. 638–650. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.4.638>

закріплення функцій за його певними ділянками призводить до труднощів у формуванні нових складних (нейронних) зв'язків.

Явище домінантності мови – результат взаємодії біологічних і соціальних факторів. Біологічним фактором є нейрокогнітивне підґрунтя, яке уможливило опанування мови. Соціальним фактором є наявність мовного середовища, необхідного для того, щоб активізувати біологічну мовну «програму», присутню в мозку дитини від народження.

Питання впливу двомовності на розвиток мовлення дітей з порушеннями мовлення є актуальним для логопедії, оскільки одночасне використання двох і більше мов може по-різному впливати на мовленнєвий розвиток дітей з порушеннями мовлення. Існують різні точки зору науковців щодо позитивного або негативного впливу двомовності на розвиток мовлення дитини.

Зазначають такі позитивні моменти двомовності:

- чим раніше дитина починає засвоювати другу мову, тим більше шансів у неї опанувати мову повноцінно;
- двомовність позитивно впливає на розвиток пам'яті, вміння аналізувати мовні явища; такі діти переважно добре вчаться в школі, краще засвоюють гуманітарні науки й мови;
- у двомовної дитини більше шансів отримати якісну освіту як на батьківщині, так і за кордоном.

Актуальним щодо підтримання теорії ранньої двомовності є дослідження Hristo S. Kyuchukov. Він доводить свої спостереження й спростовує ідеї про використання пізньої двомовності³¹. Дослідження M. Moreno, J. Paz-Albo показують, що спілкування двома мовами з раннього віку може бути корисним для розвитку дитини. Воно має когнітивні переваги, що підтверджують успіх учнів у навчанні³².

Інша група науковців³³ наголошує на негативному впливі двомовності на ранній розвиток дитини. Прояви цього впливу такі:

- двомовність є фактором ризику виникнення порушення мовлення, зокрема під час засвоєння двох мов одна (домінантна) буде впливати на іншу (порушення звуковимови, акцент, неправильне використання граматичних конструкцій, труднощі в писемному мовленні тощо);

³¹ Hristo S. K. Bilingualism and Cross-Cultural Study of Language and Cognitive Development. *PSYCHOLINGUISTICS*. 2016. № 20(1).

³² Castej Morenо M., Paz-Albo J. Bilingual cognitive and language development in the early years. *ENSAYOS. Revista de la Facultad de Educación de Albacete*. 2020. № 35(10). P. 151–161. <https://doi.org/10.18239/ensayos.v35i1.2270>

³³ Зданевич Л., Крутій К. Overcoming Communicative Deadaptation of Speech Passive Children of Pre-School Age. *PSYCHOLINGUISTICS*. 2019. № 26(1). P. 141–159. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2019-26-1-141-159>

– опанування двох мов у ранньому віці може стати причиною перевтоми й призвести до збоїв у центральній нервовій системі, зокрема до заїкання;

– якщо мовлення не сформовано в жодній з мовних систем, може порушуватися структура мовленнєвого мислення, а це зі свого боку призведе до психологічних стресів, соціальної дезадаптації тощо.

Наукові розвідки закордонних учених доводять зацікавленість питаннями впливу двомовності на мовленнєвий розвиток дітей з дизонтогенезом. Значна кількість робіт присвячена дослідженню двомовності в дітей з комунікативними розладами, розладами аутистичного спектра та дітей з інтелектуальними порушеннями. За результатами цих досліджень можна зрозуміти позицію науковців, як двомовне або багатомовне середовище впливає на мовленнєвий і соціальний розвиток дітей з дизонтогенезом.

Актуальним є дослідження, у якому порівнювали усну мову, фонологічну обізнаність, читання й орфографію двомовних та одномовних англомовних дітей 1-го класу. Двомовні діти виявили нижчі показники на рівні усного володіння, ніж одномовні, але продемонстрували кращі результати у виконанні більшості фонологічних завдань³⁴.

Однак дослідження F. Genesee, J. Paradis, M. Crago, S. Holowka, L. Petitto доводять, що двомовні діти мають порушення мовлення не частіше, ніж діти з нормотиповим розвитком³⁵. Двомовні діти хоч і знають менше слів у кожній зі своїх мов, ніж одномовні, однак під час обчислення двомовної «концептуальної лексики дітей» обсяг лексичного запасу в обох групах дітей урівноважується³⁶.

Дослідження двомовності в дітей із синдромом Дауна довели подібність профілю мовних здібностей з їхніми одномовними однолітками. Двомовні діти означеної категорії отримали такі самі результати на всіх тестах з англійської мови, як їхні одномовні однолітки. Утім, дослідники зазначають, що діти, які спілкуються

³⁴ Marinova-Todd S.H., Hall E.K. Predictors of English spelling in bilingual and monolingual children in Grade 1: the case of Cantonese and Tagalog. *Educational Psychology*. 2013. № 33(6). P. 734–754. <https://doi.org/10.1080/01443410.2013.797337>

³⁵ Serratrice L., Genesee F., Paradis J., Crago M. B. (2006). Dual language development and disorders. A handbook on bilingualism and second language learning. *Journal of Child Language*. 2006. № 33(4). P. 899–905. <https://doi.org/10.1017/s0305000906217823>

³⁶ Marchman V.A., Martínez L.Z., Hurtado N., Grüter T., Fernald A. Caregiver talk to young Spanish-English bilinguals: comparing direct observation and parent-report measures of dual-language exposure. *Developmental Science*. 2017. № 20(1), e12425. <https://doi.org/10.1111/desc.12425>

двома мовами, демонстрували значну різноманітність у здібностях до другої мови³⁷.

Ще одне дослідження цієї проблеми проводили серед трьох груп дітей: з порушеннями мовлення, розладами аутистичного спектра та синдромом Дауна. Результати доводять, що, з одного боку, комунікативні навички двомовних та одномовних дітей були однаковими для всіх груп, коли розглядалася домінантна мова чи обидві мови двомовних дітей. З іншого боку, констатовано деякі труднощі з другою мовою, але не за всіма показниками. Крім того, навіть після тривалого корекційного впливу труднощі не були повністю усунені. Збільшення корекційного впливу переважно позитивно впливає на навички володіння другою мовою³⁸. Отже, дослідження засвідчують ефективність втручань, але надають мало доказів для розуміння, як це впливає на рідну й другу мову. Науковці наголошують на впровадженні політики повної інклюзії, яка забезпечує навчання двома мовами та доступ до повного спектра послуг підтримки.

Дослідження двомовності в дітей з розладами аутистичного спектра³⁹ доводять, що ці діти не мають більшої ймовірності затримки або труднощів у мовленні порівняно з одномовними однолітками, але потребують адаптації навчальних матеріалів для профілактики виникнення комунікативних бар'єрів⁴⁰.

Актуальним для нас є міжнародне дослідження, що мало на меті отримати інформацію від спеціалістів, які працюють у школах та клініках, про їхній досвід і думки щодо надання підтримки двомовним дітям з порушеннями розвитку. За допомогою онлайн-опитування дані були зібрані в чотирьох соціально-культурних і лінгвістично різноманітних країнах: США, Канаді, Великобританії та Нідерландах.

³⁷ Bird E.K. R., Cleave P., Trudeau N., Thordardottir E., Sutton A., Thorpe, A. The language abilities of bilingual children with Down syndrome. *American Journal of Speech-Language Pathology*. 2005. № 14(3). P. 187–199. [https://doi.org/10.1044/1058-0360\(2005/019\)](https://doi.org/10.1044/1058-0360(2005/019))

³⁸ Bird E.K. R., Genesee F., Verhoeven L. Bilingualism in children with developmental disorders: A narrative review. *Journal of Communication Disorders*. 2016. № 63. P. 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2016.07.003>

³⁹ Marinova-Todd S.H., Colozzo P., Mirenda P., Stahl H., Bird, E.K. R., Parkington K., Genesee F. Professional practices and opinions about services available to bilingual children with developmental disabilities: An international study. *Journal of Communication Disorders*. 2016. № 63. P. 47–62. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2016.05.004>

⁴⁰ Marinova-Todd S.H., Mirenda P. Language and Communication Abilities of Bilingual Children with Autism Spectrum Disorders. In J. L. Patterson & B. L. Rodriguez (Eds.), *Multilingual Perspectives on Child Language Disorders*. 2016. Vol. 1. P. 31–48. Multilingual Matters Ltd.

Загалом до аналізу був залучений 361 респондент, переважно спеціальні педагоги й логопеди, що працюють у школах, закладах дошкільної освіти чи клініках. Фахівці вважали, що діти як з легкими, так і з важкими порушеннями розвитку можуть вивчати другу мову, хоча їхні думки були більш нейтральними для останньої групи. Однак респонденти зазначали, що діти обох груп, які вдома розмовляли лише рідною мовою, мали менший доступ до послуг, ніж їхні однолітки. Заняття другою мовою були менш доступними порівняно з двомовними дітьми з типовим розвитком. На думку дослідників, результати вказують на значний розрив між сучасною практикою та професійними думками; фахівці, схоже, більше підтримують двомовні освітні можливості для цих груп населення, ніж було запропоновано в попередніх дослідженнях⁴¹.

Зібраний і проаналізований теоретичний матеріал свідчить: зростає обізнаність стосовно двомовності та потреб дітей з порушеннями розвитку, і є підстави вважати, що двомовність не збільшує ризик погіршення мови, а втручання в рідну мову не заважає вивченню другої мови. Проте фахівцям важливо знати, які труднощі в умовах двомовності можуть виникнути і як оптимізувати логопедичну роботу з означеною категорією дітей.

2. Дослідження двомовності у дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення

Грунтуючись на проведених наукових розвідках двомовності у дітей різного дизонтогенезу було визначено найхарактерніші порушення, які можуть виникати. Надалі було конкретизовано мету дослідження в таких дослідницьких завданнях:

1) здійснити міждисциплінарний аналіз спеціальної літератури та впорядкувати проблематику розвитку мовлення в дітей з порушеннями мовлення, що виховуються в двомовному середовищі;

2) визначити найхарактерніші труднощі мовлення, що можуть виникати в дітей старшого дошкільного віку, які виховуються в умовах двомовності;

3) визначити основні аспекти логопедичної роботи з дітьми з порушеннями мовлення, які виховуються у двомовному середовищі.

Дослідження проводилося в три етапи. На першому теоретичному етапі застосовано методи аналізу наукових досліджень проблеми двомовності, систематизації та узагальнення наукових даних.

⁴¹ Marinova-Todd S.H., Hall E.K. (2013). Predictors of English spelling in bilingual and monolingual children in Grade 1: the case of Cantonese and Tagalog. *Educational Psychology*. 2013. № 33(6). P. 734–754. <https://doi.org/10.1080/01443410.2013.797337>

Проаналізовано різні погляди на інтерпретацію результатів закордонних досліджень: нейролінгвістичних, логопедичних, психолінгвістичних. Основні наукові положення узагальнені на підставі міждисциплінарного підходу в контексті формування мовлення в онтогенезі в умовах двомовності та з погляду на розвиток мовлення в дітей з порушеннями мовлення, що виховуються у двомовних родин.

На другому етапі відбувалося анкетування батьків дітей старшого дошкільного віку, а також обстеження мовлення дітей з нормотиповим розвитком та з порушеннями мовлення.

У дослідженні брали участь 83 родини, діти яких відвідують заклад дошкільної освіти комбінованого типу № 9 м. Києва, з них 32 дитини – групи загального типу, 52 дитини – логопедичні групи.

Дослідження проводилось з урахуванням вікових та психологічних особливостей дітей дошкільного віку. Всі принципи моралі були дотримані, права кожного учасника дослідження не порушувалися, не принижувалися честь і гідність, не допускалася дискримінація, не завдавалася шкода здоров'ю учасників. Під час проведення тестування було дотримано рекомендацій щодо етичного аспекту проведення педагогічних досліджень, розроблених авторитетними організаціями, зокрема Американською асоціацією освітніх досліджень (2011) та Британською асоціацією освітніх досліджень (2018). Результати публікуються анонімно.

Анкетування батьків охоплювало три блоки запитань.

Перший – загальний, стосувався віку, освіти, статі тощо.

Другий блок містив запитання щодо визначення рідної мови для батьків, використання інших мов і рівень володіння мовою (мовами).

Третій блок був спрямований на визначення мовного середовища дитини (одномовне, двомовне, багатомовне). Батьки власноруч заповнювали анкети.

Для обстеження дітей використали Гейдельберзький тест мовленнєвого розвитку для визначення мовленнєвих здібностей дітей у віці від 3 до 9 років. Було використано український варіант цього тесту, адаптований К. Крутій⁴².

Тест було адаптовано однаковою лексичним матеріалом для дітей старшого дошкільного віку. Він містить батарею субтестів: розуміння граматичних структур (ГС); утворення однини – множини іменників (МО); імітація граматичних структур (ІГ); корекція семантично неправильних речень (КС); словотвір (СТ); варіації назв (ВН); класифікація понять (КП); розповідь для запам'ятовування (ОЗ); утворення

⁴² Зданевич Л., & Крутій К. Overcoming Communicative Deadadaptation of Speech Passive Children of Pre-School Age. *PSYCHOLINGUISTICS*. 2019. № 26(1). С. 141–159. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2019-26-1-141-159>

ступенів порівняння прикметників (ПП); взаємозв'язок вербальної та невербальної інформації (ВНІ); кодування і декодування наявної інтенції (КД); конструювання речень (КР); знаходження слів (ЗС).

Обробку даних здійснили за допомогою бальної системи, яка визначена в тесті. Відмінності між показниками виконання завдань двома мовами встановлювали за допомогою процедури порівняння статистичного аналізу даних. Також відбувався якісний аналіз труднощів у формуванні мови та мовлення.

На третьому етапі узагальнили теоретичні результати дослідження та отримали емпіричні дані, а саме труднощі у формуванні мови й мовлення, що дало змогу визначити основні аспекти логопедичної роботи з дітьми з порушеннями мовлення, які виховуються у двомовному середовищі.

Відповідно до результатів анкетування родини були розподілені на такі групи:

- одномовні родини, що спілкуються українською мовою;
- двомовні родини, де спілкування відбувається двома мовами.

Результати анкетування врахували під час обстеження дітей та аналізу отриманих результатів логопедичного обстеження.

Надалі відбувалося логопедичне обстеження дітей з родин, що проходили анкетування. Перша група дітей – це двомовні діти з нормотиповим розвитком, які відвідували загальні групи. Друга група – це двомовні діти з порушеннями мовлення, що відвідують логопедичні групи.

Метою дослідження було визначити вплив двомовного середовища на мовлення дітей в умовах онтогенезу та дизонтогенезу. Обстеження проводилося логопедом. Наступним етапом був кількісний та якісний аналіз отриманих результатів з урахуванням відповідей батьків щодо мовного середовища дитини.

Зважаючи, що основною метою дослідження є визначення труднощів мови та мовлення у двомовних дітей з порушеннями мовлення, зупинимось більш детально на якісних результатах. У процесі аналізу враховували результати анкетування батьків, а саме, яка мова є рідною для дитини, і визначали ті помилки, що найменше траплялися в рідній і були характерні для другої мови.

Проаналізувавши мовленнєві труднощі двомовних дітей старшого дошкільного віку, можна виділити такі особливості розвитку мовлення під час засвоєння другої мови у двомовних дітей:

- спотворена або нестійка звуковимова (вплив близької фонологічної системи рідної мови на другу);
- міжмовна інтерференція (змішування в мовленні різних мовних систем);

- велика кількість орфоепічних помилок у простих словах;
- наявність значної кількості імпресивних та експресивних аграматизмів, які не характерні для рідної мови (труднощі у вживанні родових понять, присвійних прикметників, відносних прикметників тощо);
- обмеження лексичного запасу;
- труднощі в розумінні та вживанні переносного й прихованого значення;
- порушення просодики, яка притаманна для другої мови.

Слід зазначити, що для двомовних дітей старшого дошкільного віку з нормотиповим розвитком такі помилки були поодинокі, що не впливало на рівень оволодіння мовою (мовами).

Які ж основні аспекти логопедичної роботи з дітьми з порушеннями мовлення, що виховуються у двомовному середовищі?

Логопед, який працює з дитиною, що виховується в двомовному середовищі, має знати як біологічні, так і соціальні фактори, котрі впливають на домінантність мови у двомовних родинах, що виховують дітей з порушеннями мовлення. Зокрема важливо врахувати:

- природні фактори: вік засвоєння мов; пов'язана з віком послідовність засвоєння мов (засвоювалися вони одночасно чи одна за одною);
- соціальні фактори: соціальний контекст засвоєння та вживання мов; нормативність мов, вживаних у цьому контексті;
- функціональні фактори: інтенсивність вживання мов, рівень володіння мовами.

Необхідно розуміти взаємозв'язок між усіма цими факторами, важливими для з'ясування підґрунтя домінантності тієї чи іншої мови, – це особливості, які слід брати до уваги, коли логопед обирає, якою мовою краще й комфортніше спілкуватися з дитиною на логопедичних заняттях, щоб розпочати корекційно-розвивальну роботу.

Також для ефективної логопедичної роботи з двомовними дітьми потрібно створювати умови, які ґрунтуються на знаннях про вікові особливості засвоєння мов і про контексти їхнього застосування. Цього можна досягти завдяки таким навчальним принципам⁴³:

- а) «одна людина – одна мова»: різномовні члени сім'ї або одна мова в родині й інша – поза нею;
- б) «одна ситуація – одна мова»: різні мови для різних видів діяльності в родині;
- в) «один час – одна мова»: використання різних мов у різні дні.

⁴³ David, S. (2005). The Critical Period Hypothesis: A coat of many colours. 2005. № 43(4). P. 269–285. URL: <https://doi.org/10.1515/iral.2005.43.4.269>

Сформулюємо основні логопедичні аспекти роботи з двомовною дитиною та її родиною.

1. Під час організації корекційно-розвивальної роботи потрібно враховувати, яка мова є рідною для дитини, і саме вона має бути мовою спілкування на перших етапах логокорекційної роботи.

2. Логопедична робота українською мовою, якщо рідною є інша мова, починається, коли дитина вже подолала порушення мовлення в рідній мові, або може починатися паралельно. Варто зазначити, що підготовка навчальних матеріалів та використання лексики повинні бути максимально адаптованими до можливостей дитини.

3. Спілкування в родині має відбуватися відповідно до природного фактору засвоєння двох мов:

– якщо батьки спілкуються різними мовами, які є для них рідними і батьки не можуть повноцінно спілкуватися іншою мовою свого партнера, тоді спілкування не змінюється, дитина має сприймати від кожного з батьків унормовану мову, яка є для нього рідною і він виступає зразком для наслідування;

– якщо неформальне та формальне спілкування в родині відбувається різними мовами, батьки мають на перших етапах можуть дотримуватися позиції: одна мова – у родині, інша мова – у закладі освіти; однак виконання навчальних завдань повинно відбуватися формальною мовою, саме закладу освіти.

4. Під час логопедичної роботи важливо так організувати корекційно-розвивальну роботу, щоб корекція мовлення відбувалася рідною мовою, при цьому використовувалися завдання для другої мови;

5. Логопед і батьки мають делімітовано враховувати під час навчання коди мов, що не повинні змішуватися.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати вищезазначених досліджень, важливо зауважити, що мова є нейрокогнітивною функцією мозку, яка поступово вибудовується й поступово згасає. Мозок дитини гнучкий та має високу пластичність, тому дитина легко переходить з однієї мови на іншу й може опанувати дві або кілька мов одночасно, таким чином проходячи складний шлях як мовного, так і психічного розвитку. Опанування кількох мов одночасно, з одного боку, збільшує навантаження на нервову систему малюка, а з іншого – збільшує відповідальність батьків перед дитиною (бути унормованими носіями мови).

Вплив сім'ї має вирішальне значення для розвитку дитини. Оскільки головною функцією мови є комунікативна, порушення мови або недостатнє засвоєння може несприятливо вплинути на якість життя дитини. Тому двомовність є фактором ризику виникнення порушень

мовлення, а наявність таких порушень ускладнює сприймання й використання як рідної, так і другої мови. Тільки уважне ставлення сім'ї та фахівців до цієї проблеми допоможе дитині досягти значних результатів у засвоєнні обох мов.

Перспективами подальших наукових розвідок є дослідження двомовності в дітей з різним рівнем функціонування та створення комплексу методичних матеріалів для логокорекційної роботи в умовах двомовності та білінгвізму.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено проблемі двомовності дітей з порушеннями мовлення, родини яких спілкуються двома мовами. Використано методи аналізу наукових досліджень проблеми двомовності, узагальнено дані в контексті формування мовлення в онтогенезі в умовах двомовності та з погляду на розвиток мовлення в дітей з порушеннями мовлення, що виховуються в двомовних родинах. Узагальнені теоретичні результати дослідження й отримані емпіричні дані дали змогу визначити труднощі у формуванні мови й мовлення та окреслити основні аспекти логопедичної роботи з дітьми з порушеннями мовлення, що виховуються в двомовному середовищі. Оскільки головною функцією мови є комунікативна, порушення мови або недостатнє засвоєння може несприятливо вплинути на якість життя дитини. Тому двомовність може бути фактором ризику виникнення порушень мовлення, а наявність таких порушень ускладнює сприймання й використання як рідної, так і другої мови. Отже, уважне ставлення сім'ї та фахівців до цієї проблеми допоможе дитині досягти значних результатів у засвоєнні обох мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Operational data portal, 2024. Total Refugee influx from Ukraine in neighboring countries. Geneva : UNHCR. <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 15.06.2024).

2. Лопатинська Н.А., Івченко К. *Специфіка логопедичної роботи з дітьми-білінгами з особливими освітніми потребами*: матеріали VIII International Scientific and Practical Conference «Integration of scientific and modern ideas into practice» (November 15–18, 2022, Stockholm, Sweden). International Science Group, 2022. С. 541–544. DOI: 10.46299/ISG.2022.2.8

3. Titone R. Psycholinguistic Variables of Child Bilingualism – Cognition and Personality-development. *Canadian Modern Language Review-Revue Canadienne Des Langues Vivantes*. 1983. № 39(2). P. 171–181.

4. Крутий К. Л. Суржик як специфічний феномен в мовленнєвому розвитку дошкільника-білінгва. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2014. № 10. С. 106–111.

5. Тараненко О.О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнозию. *Мовознавство*. 2008. № 1. С. 14–30.

6. Жаботинська С. А. Домінантність української мови в умовах білінгвізму: нейрокогнітивні чинники. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов*. 2018. № 87. С. 5–19. <https://doi.org/10.26565/2227-8877-2018-87-01>

7. Guo X.Y., Dominick K.C., Minai A.A., Li H.L., Erickson C.A., & Lu L.J. Diagnosing Autism Spectrum Disorder from Brain Resting-State Functional Connectivity Patterns Using a Deep Neural Network with a Novel Feature Selection Method. *Frontiers in Neuroscience*. 2017. № 11. Article 460. <https://doi.org/10.3389/fnins.2017.00460>

8. Park H.R., Lee J.M., Moon H.E., Lee D.S., Kim B.N., Kim J., Paek S.H. A Short Review on the Current Understanding of Autism Spectrum Disorders. *Experimental Neurobiology*. 2016. № 25(1). P. 1–13. <https://doi.org/10.5607/en.2016.25.1.1>

9. Kuhl P. K. Early language acquisition: Cracking the speech code. *Nature Reviews Neuroscience*. 2004. № 5(11). P. 831–843. <https://doi.org/10.1038/nrn1533>

10. Bosch L., Sebastian-Galles N. Evidence of Early Language Discrimination Abilities in Infants From Bilingual Environments. 2001. *Infancy*. 2001. № 2(1). P. 29–49. https://doi.org/10.1207/s15327078in0201_3

11. Paradis J. Response to Commentaries on the interface between bilingual development and specific language impairment. *Applied Psycholinguistics*. 2010a. № 31(2). P. 345–362. <https://doi.org/10.1017/s0142716409990531>

12. Paradis J. The interface between bilingual development and specific language impairment. *Applied Psycholinguistics*. 2010b. № 31(2). P. 227–252. <https://doi.org/10.1017/s0142716409990373>

13. McCarthy K.M., Mahon M., Rosen S., Evans B.G. Speech Perception and Production by Sequential Bilingual Children: A Longitudinal Study of Voice Onset Time Acquisition. *Child Development*. 2014. № 85(5). P. 1965–1980. <https://doi.org/10.1111/cdev.12275>

14. Werker J.F., Tees R.C. Cross-language speech perception: Evidence for perceptual reorganization during the first year of life. *Infant Behavior and Development*. 1984. № 7(1). P. 49–63. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0163-6383\(84\)80022-3](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0163-6383(84)80022-3)

15. Hazan V., Barrett S. The development of phonemic categorization in children aged 6–12. *Journal of Phonetics*. 2000. № 28(4). P. 377–396. <https://doi.org/10.1006/jpho.2000.0121>

16. Sundara M., Polka L., Molnar M. Development of coronal stop perception: Bilingual infants keep pace with their monolingual peers. *Cognition*. 2008. № 108(1). P. 232–242. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2007.12.013>

17. Bosch L., Sebastian-Galles N. Evidence of Early Language Discrimination Abilities in Infants From Bilingual Environments. *Infancy*. 2001. № 2(1). P. 29–49. https://doi.org/10.1207/s15327078in0201_3

18. Garcia-Sierra A., Rivera-Gaxiola M., Percaccio C.R., Conboy B.T., Romo H., Klarman L., Kuhl P.K. Bilingual language learning: An ERP study relating early brain responses to speech, language input, and later word production [Article]. *Journal of Phonetics*. 2011. № 39(4). P. 546–557. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2011.07.002>

19. Sebastian-Galles N., Bosch L. Developmental shift in the discrimination of vowel contrasts in bilingual infants: is the distributional account all there is to it? *Developmental Science*. 2009. № 12(6). P. 874–887. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2009.00829.x>

20. Бабич Н.М., Машковська Т.В. Особливості сформованості нейролінгвістичного компонента двомовності у дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення. *Спеціальна і інклюзивна освіта: проблеми та перспективи*: матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 листопада 2022 року, м. Кам'янець-Подільський, Україна). С. 164–168.

21. Birdsong D. Dominance and Age in Bilingualism. *Applied Linguistics*. 2014. № 35(4). P. 374–392. <https://doi.org/10.1093/applin/amu031>

22. Hernandez A.E., Li P. Age of acquisition: Its neural and computational mechanisms. *Psychological Bulletin*. 2007. № 133(4). P. 638–650. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.4.638>

23. Burns T.C., Yoshida K.A., Hill K., Werker J.F. Bilingual and monolingual infant phonetic development. *Applied Psycholinguistics*. 2007. P. 455–474.

24. Sebastian-Galles N., Bosch L. Developmental shift in the discrimination of vowel contrasts in bilingual infants: is the distributional account all there is to it? *Developmental Science*. 2009. № 12(6). P. 874–887. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2009.00829.x>

25. Burns T.C., Yoshida K.A., Hill K., Werker J.F. (2007). The development of phonetic representation in bilingual and monolingual infants. *Applied Psycholinguistics*. 2007. № 28(3). P. 455–474. <https://doi.org/10.1017/s0142716407070257>

26. Paradis J. The interface between bilingual development and specific language impairment. *Applied Psycholinguistics*. 2010. № 31(2). P. 227–252. <https://doi.org/10.1017/s0142716409990373>

27. Hernandez A.E., Li P. Age of acquisition: Its neural and computational mechanisms. *Psychological Bulletin*. 2007. № 133(4). P. 638–650. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.4.638>

28. Haimov J. Sensitive Periods, Language Aptitude, and Ultimate L2 Attainment Editors: Gisela Granena and Mike Long, Publisher: John Benjamins, 2013, ISBN: 978-9027213129, Pages: 295. *Studies in Second*

Language Learning and Teaching. № 4(3). P. 573–578. <https://doi.org/10.14746/ssllt.2014.4.3.10>

29. Burns T.C., Yoshida K.A., Hill K., Werker J.F. The development of phonetic representation in bilingual and monolingual infants. *Applied Psycholinguistics*. 2007. № 28(3). P. 455–474. <https://doi.org/10.1017/s0142716407070257>

30. Romaine S. Bilingualism. Basil Blackwell Ltd. 1989. 337 p.

31. Hernandez A.E., Li P. Age of acquisition: Its neural and computational mechanisms. *Psychological Bulletin*. 2007. № 133(4). P. 638–650. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.4.638>

32. Hristo S. K. Bilingualism and Cross-Cultural Study of Language and Cognitive Development. *PSYCHOLINGUISTICS*. 2016. № 20(1).

33. Castey Moreno M., Paz-Albo J. Bilingual cognitive and language development in the early years. *ENSAYOS. Revista de la Facultad de Educación de Albacete*. 2020. № 35(10). P. 151–161. <https://doi.org/10.18239/ensayos.v35i1.2270>

34. Зданевич Л., Крутий К. Overcoming Communicative Deadadaptation of Speech Passive Children of Pre-School Age. *PSYCHOLINGUISTICS*. 2019. № 26(1). P. 141–159. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2019-26-1-141-159>

35. Marinova-Todd S.H., Hall E.K. Predictors of English spelling in bilingual and monolingual children in Grade 1: the case of Cantonese and Tagalog. *Educational Psychology*. 2013. № 33(6). P. 734–754. <https://doi.org/10.1080/01443410.2013.797337>

36. Serratrice L., Genesee F., Paradis J., Crago M. B. (2006). Dual language development and disorders. A handbook on bilingualism and second language learning. *Journal of Child Language*. 2006. № 33(4). P. 899–905. <https://doi.org/10.1017/s0305000906217823>

37. Marchman V.A., Martínez L.Z., Hurtado N., Grüter T., Fernald A. Caregiver talk to young Spanish-English bilinguals: comparing direct observation and parent-report measures of dual-language exposure. *Developmental Science*. 2017. № 20(1), e12425. <https://doi.org/10.1111/desc.12425>

38. Bird E.K. R., Cleave P., Trudeau N., Thordardottir E., Sutton A., Thorpe, A. The language abilities of bilingual children with Down syndrome. *American Journal of Speech-Language Pathology*. 2005. № 14(3). P. 187–199. [https://doi.org/10.1044/1058-0360\(2005/019\)](https://doi.org/10.1044/1058-0360(2005/019))

39. Bird E.K. R., Genesee F., Verhoeven L. Bilingualism in children with developmental disorders: A narrative review. *Journal of Communication Disorders*. 2016. № 63. P. 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2016.07.003>

40. Marinova-Todd S.H., Colozzo P., Mirenda P., Stahl H., Bird, E.K. R., Parkington K., Genesee F. Professional practices and opinions about services available to bilingual children with developmental disabilities:

An international study. *Journal of Communication Disorders*. 2016. № 63. P. 47–62. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2016.05.004>

41. Marinova-Todd S.H., Mirenda P. Language and Communication Abilities of Bilingual Children with Autism Spectrum Disorders. In J. L. Patterson & B. L. Rodriguez (Eds.), *Multilingual Perspectives on Child Language Disorders*. 2016. Vol. 1. P. 31–48. Multilingual Matters Ltd.

42. Marinova-Todd S.H., Hall E.K. (2013). Predictors of English spelling in bilingual and monolingual children in Grade 1: the case of Cantonese and Tagalog. *Educational Psychology*. 2013. № 33(6). P. 734–754. <https://doi.org/10.1080/01443410.2013.797337>

43. Зданевич Л., & Крутий К. Overcoming Communicative Deadap-
tation of Speech Passive Children of Pre-School Age. *PSYCHO-
LINGUISTICS*. 2019. № 26(1). С. 141–159. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2019-26-1-141-159>

44. David, S. (2005). The Critical Period Hypothesis: A coat of many colours. 2005. № 43(4). P. 269–285. <https://doi.org/10.1515/iral.2005.43.4.269>

Information about the authors:

Babych Nataliia Mykolaivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of the Chair of Special and Inclusive Education

Faculty of Psychology, Social Work and Special Education

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Bulvarno-Kudriavska, 18/2, Kyiv, 04053, Ukraine

Tychyna Kateryna Oleksandrivna,

Candidate of Psychological Sciences,

Senior lecturer of the Chair of Special and Inclusive Education

Faculty of Psychology, Social Work and Special Education

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Bulvarno-Kudriavska, 18/2, Kyiv, 04053, Ukraine

Tichenko Liudmyla Anatoliivna,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Director of the preschool education of combination type No. 9

in the city of Kyiv

Mayakovskogo Avenue, 89A, Kyiv, 02064, Ukraine